

regions, where the environment favoured the hoe of agriculture, the historical process occurred normally through all the three stages of barbarism and was crowned with appearance of the feudal system. It was otherwise in the valleys of great rivers (the Nile, Tiger, Euphrates, Amu Darya, Syr Darya, Indus, Hwang Ho, Yangtze). Here, natural conditions permitted gaining high crops but this required extense irrigation work. A special social organization, capable of meeting the requirements was needed. It was slave-owning despotism that fulfilled the mission.

Одержано 16.05.90.

Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан

Ю. В. Павленко

Протягом майже п'яти десятиліть у вітчизняній історіографії панувала так звана п'ятичленна формаційна схема. Вона стверджувала, що послідовними ступенями соціально-економічного розвитку людства є первісність, рабовласництво, феодалізм, капіталізм та соціалізм — перша фаза комунізму. Найбільш сумнівним було уявлення про рабовласництво як обов'язкову ланку у розвитку людства. За останні два десятиліття переважна більшість фахівців у галузі історії архаїчних суспільств поступово, хоч і не завжди послідовно, відмовилась від застосування цього терміну, віддаючи перевагу більш нейтральному — «ранньокласові суспільства».

Сьогодні одна група дослідників — Е. О. Берзін, Л. С. Васильєв, Г. О. Мелікішвілі, Л. О. Седов, Й. О. Стучевський та ін., — які відкинули концепцію рабовласництва як окремої формації уже в 60-ті роки, вважають це питання (принаймні для себе) вирішеним. Остання дискусія з питань теорії феодалізму, що розгорнулася на сторінках журналу «Народи Азії и Африки» у 1987—1988 рр., висвітлила аналогічність поглядів більшості інших орієнталістів, таких як, наприклад, Л. Б. Алаєв чи В. П. Ілющечкін, з цим погоджується також переважна більшість сучасних етнографів та багато археологів (В. І. Гуляєв, Л. Є. Куббель, О. І. Першиць, Ю. І. Семенов тощо). Інша частина вчених, переважно такі відомі лєнінградські сходознавці та археологи, як І. М. Дьяконов, М. О. Дандамаєв, В. М. Массон, В. О. Якобсон та ін., з одного боку, відстоюють традиційні для радянської історіографії позиції і не відмовляються від характеристики усіх давніх суспільств як рабовласницьких, а, з другого, все ж визнають, що, принаймні на Сході власне рабська праця у виробничій сфері не мала скільки-небудь значного поширення. Між тим перед багатьма дослідниками постає певне протиріччя: люди звикли до думки про рабовласницький характер давніх цивілізацій, але майже ніхто не використовує концепцію рабовласницької формації для усвідомлення та пояснення справжнього розвитку певного конкретного соціального організму давнини. Теоретична конструкція існує, але не працює, справжні дослідження проводяться поза її межами. Такий стан справ не може вважатися нормальним і вимагає спеціального розгляду питання про рабовласницьку формацію.

Однак перш ніж безпосередньо підійти до висвітлення виникнення, наступної кризи та сучасного стану концепції рабовласництва, доцільно було б у кількох словах зупинитися на тому, що таке формація. *Соціально-економічна формація — окремий тип суспільства, що ґрунтується на певному ступені розвитку продуктивних сил та відповідній*

системі виробничих відносин. Тому, як слушно зазначає В. П. Ілюшечкін, виділяти формації слід не за формами експлуатації, а за рівнем розвитку виробничих сил¹. Проте виникає питання: за яким критерієм слід визначати ступінь розвитку базису суспільства? На наш погляд, ефективним способом оцінки формаційного ступеня є загальна продуктивність суспільної праці. Можливості виробляти надлишковий продукт становлять найважливішу умову ствердження експлуаторського суспільства. Тому думка про рабовласництво як окрему (і першу серед експлуаторських) формацію була б правомірною лише у тому разі, коли було б доведено, що виробництво його надлишкового продукту здійснювалося саме завдяки застосуванню рабської праці.

Розглянемо у цьому зв'язку концепцію рабовласництва, як її репрезентовано у вітчизняній історіографії.

Дореволюційна російська наука не знала рабовласництва як обов'язкового ступеня суспільного поступу, хоча античний лад і вважався за той, що ґрунтувався на пригнобленні рабів. Ті ж суспільства, які зараз іменуються переважно ранньокласовими, дослідники перших трьох десятиліть поточного сторіччя (М. І. Кареев, М. І. Ростовцев, М. М. Нікольський) порівнювали з феодалними та кріпацькими відносинами, звертаючи увагу на «державне кріпацтво» у країнах Сходу. Першим, хто у вітчизняній історіографії визначив Стародавній Схід як рабовласницьке суспільство, був В. В. Струве², а згодом — В. І. Авдієв. В. В. Струве будував свої докази на перетлумаченні текстів давньошумерських господарчих архівів, за якими у Нижній Месопотамії, особливо наприкінці III тис. до н. е., широко застосовувалася праця робітників, підпорядкованих державно-храмовій адміністрації, які не мали власних засобів виробництва. Звали цих робітників «гурушу», тобто — «молдці». Дослідник запропонував вважати їх рабами. За аналогією із запропонованою ним реконструкцією давньомесопотамського суспільства, В. В. Струве змалював і соціально-економічний устрій стародавнього Єгипту. Згодом концепція рабовласницького ладу, як зазначав навіть такий її прихильник, як В. М. Нікіфоров³, чисто гіпотетично була прийнята і для давніх Індії та Китаю, а потім і для всіх інших державних суспільств Давнього Світу. У повоєнні роки поняття «стародавній світ» та «рабовласницьке суспільство» фактично були ототожені, хоч ніяких фактичних доказів панування рабовласницьких відносин у виробничій сфері відповідних країн не було встановлено. Власне, запропонована 1933 р. В. В. Струве гіпотеза дуже швидко перетворилася на догму, що видавалася за зразок справжнього марксистсько-ленінського розуміння стародавньої історії.

Однак переважна більшість авторитетних вчених на початку 30-х років дуже критично поставилася до запропонованого В. В. Струве уявлення про Давній Схід⁴. М. М. Нікольський, між іншим, швидко й ґрунтовно довів, що немає жодних підстав вважати шумерських «гурушу» рабами. Обмежена їх кількість (переважно рабині-чужинки) відома і в Месопотамії тих часів, але вона майже не використовувалася у виробництві⁵. Це твердження спростовувало фактологічну базу гіпотези про рабовласницьку природу давньосхідних суспільств. Оскільки ніяких документальних доказів переважної ролі рабської праці у Єгипті, Персії, Індії чи Китаї ніхто навіть і не намагався представляти, хибність концепції В. В. Струве, таким чином, була встановлена уже в передвоєнні роки. Чому ж, незважаючи на її емпіричну безпідставність,

¹ Ілюшечкін В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая.— М., 1986.— С. 58, 59 та наст.

² Струве В. В. Проблемы зарождения, развития и разложения рабовладельческого общества древнего Востока // ИГАИМК.— 1934.— Вып. 77.— С. 32—111.

³ Никифоров В. Н. Восток и всемирная история.— М., 1975.— С. 179.

⁴ Див.: Обговорення доповіді В. В. Струве у: ИГАИМК.— 1934.— Вып. 77.

⁵ Нікольський Н. М. Община в древнем Двуречье // ВДИ.— 1938.— № 4.— С. 72—98; Нікольський Н. М. К вопросу о ренте-налоге в древнем Двуречье // ВДИ.— 1939.— № 2.— С. 68—76; Нікольський Н. М. Рабство в древнем Двуречье // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 45—63.

думка про рабовласницьку природу найдавніших експлуаторських суспільств усе-таки набула значного поширення?

Відповіді на це запитання можна лише при врахуванні ідейно-теоретичного стану суспільних наук у 30-ті роки. Світоглядним тлом досліджень багатьох, у першу чергу молодих учених, був марксизм. сприйнятий у більшості випадків односторонньо і спрощено, в інтерпретації провідних ідеологів тих часів, таких, як Й. В. Сталін та А. О. Жданов. Дослідники, які намагалися провадити марксистське розуміння історії, виходили з того, що експлуатація обов'язково має бути пов'язана з приватновласницькими відносинами, ствердження яких веде до майнового розшарування, а відтак — до соціально-економічного гноблення. Оскільки рабство вважалося найпростішою і найстарішою формою панування людини над людиною і справді тією чи іншою мірою існувало в усіх давніх цивілізаціях, то й перша стадія розвитку експлуаторського суспільства була усвідомлена як доба рабовласництва. У першій половині 30-х років такий погляд на історичний процес енергійно провадили В. І. Равдонікас, С. І. Ковальов, І. І. Смирнов⁶ та ін. Альтернативної ж концепції класогенезу запропоновано не було. Тому не дивно, що виходячи з таких теоретичних поглядів, окремі сходознавці, насамперед В. В. Струве, дійшли висновку, що й найдавніші світові цивілізації за своєю природою мали бути рабовласницькими. Брак фактів компенсувала ідейна переконаність.

Однак навіть на теоретичному рівні концепція рабовласницької формації була суперечливою. Справа в тому, що утвердження експлуаторських (власне, рабовласницьких) відносин так чи інакше пов'язувалося із розвитком товарного виробництва. Саме розвитком останнього С. І. Ковальов пояснював виникнення рабовласництва в античному Середземномор'ї⁷. Та, як відомо, вже й тоді, на стадії класогенезу і навіть значно пізніше товарне виробництво у країнах Давнього Сходу чи доколумбової Америки було майже або зовсім відсутнє. Тому, згідно з цією логікою, і для рабовласництва як провідної форми експлуатації там не було підстав. Крім того, істотне протиріччя не давало змоги відповідати на питання про співвідношення рабовласницької та феодальної формацій. Рабовласництво — перша експлуаторська формація — характеризується насамперед низьким рівнем розвитку виробничих сил та поширенням товарних відносин, тоді як феодалізм, що мав бути наступним щаблем соціально-економічного розвитку людства, одноставно пов'язувався дослідниками з натуральними формами господарства, хоча й незаперечним є те, що товарне господарство — наступний крок у порівнянні з натуральним. На жаль, ці протиріччя нікого не збентежили.

Проте головним найістотнішим аргументом соціально-психологічної атмосфери 30-х років було проголошення Й. В. Сталіним «п'ятичленної формаційної схеми», спочатку у доповіді на I з'їзді колгоспників, а потім у праці «Про діалектичний та історичний матеріалізм». Вважалося, ця концепція віддзеркалювала марксистське розуміння історії. На її користь наводилися окремі висловлювання з творів К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна. Таке догматичне «обґрунтування» ідеї рабовласницької формації, як було з'ясовано уже в 60—80-ті роки, не мало під собою ґрунтовних підстав⁸.

Справді, у 40-х роках минулого століття К. Маркс та Ф. Енгельс, використовуючи схему суспільного розвитку, запропоновану А. Сен-Сімоном, вважали, що на шляху до комунізму людство проходить робо-

⁶ Равдонікас В. И. Первобытнокоммунистическое общество // ИГАИМК.— 1934.— Вып. 99.— С. 3—88; Ковалёв С. И. Экономика античного общества // Там же.— С. 89—98; Смирнов И. И. Феодально-крепостническое общество // Там же.— С. 100—121.

⁷ Ковалев С. И. Указ. соч.— С. 90.

⁸ Тер-Акопян Н. Б. Развитие взглядов К. Маркса и Ф. Энгельса на азиатский способ производства и земледельческую общину // НАА.— 1965.— № 2.— С. 74—88; № 3.— С. 70—85; Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плимак В. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории докапиталистических формаций.— М., 1974; Илюшечкин В. П. Указ. соч.— С. 12—32.

власницьку, феодальну та капіталістичну стадії. Однак уже в 50-ті роки К. Маркс віддавав перевагу гегелівській періодизації історичного поступу і вважав найраннішим типом експлуаторських відносин ті, які він характеризував як «азіатський спосіб виробництва». Відповідно навіть відносно стародавніх Греції та Риму він використовував поняття «античний», а не «рабовласницький» спосіб виробництва. У наступні десятиліття К. Маркс доходить висновку, що в межах експлуаторського суспільства найбільш істотним є протиставлення капіталістичного ладу докапіталістичним відносинам. Останні ж, відповідно до умов виробництва у різних регіонах, можуть існувати у вигляді азіатського, античного та германського способів виробництва. Тоді ж К. Маркс та Ф. Енгельс роблять висновок про те, що кріпацтво як тип відносин було поширеним не тільки у середньовіччі, але й в античному світі⁹.

Однак творча спадщина фундаторів історичного матеріалізму у 30—50-ті роки була досліджена ще недостатньо, не враховувався історичний розвиток їх думок. Погляди ж, викладені ними у їх ранніх працях, насамперед у «Маніфесті комуністичної пратії», вважалися аутентичними марксизмові.

Як бачимо, у 30-ті роки, в період свого виникнення та наукового утвердження, концепція рабовласницької формації не мала під собою якихось ґрунтовних підстав. По суті, вона відбивала старі сен-сімонівські уявлення, сприйняті через посередництво ранніх праць засновників марксизму. Її прийняття було істотним кроком назад у порівнянні з уявленнями про суспільно-економічний розвиток людства К. Маркса 60-х — початку 80-х років минулого століття.

Беззаперечне панування п'ятичленної формаційної схеми — це 40-ві та 50-ті роки. З настанням відносної лібералізації (після ХХ з'їзду КПРС) дехто починає ставитися до неї критично. Спочатку в Угорщині (Ф. Тьокей) та НДР (Е. Ш. Вельскопф), а потім і в СРСР (Л. С. Васильев, Ю. І. Семенов, Й. О. Стучевський та ін.). На початку 60-х років коло одностайних поповнюється істориками-марксистами з Англії (Е. Хоббс) та Франції (Ж. Шено, Ж. Сюре-Каналь, М. Годельє). Фахівці апелювали до фактів, з яких випливало, що немає жодних підстав припускати, буцім за межами античного суспільства (у давнину чи середні віки) рабовласницький уклад мав перевагу у системі виробництва. Це твердження ґрунтовно доводилося на матеріалах окремих суспільств не тільки Близького Сходу, які так чи інакше з середини I тис. до н. е. були причетні до історії античного світу, а й Китаю, Індії та Південно-Східної Азії, поступ яких ніяким чином не залежав від подій у Середземномор'ї, між тим як народи цих країн вийшли на найвищий щабель розвитку докапіталістичного суспільства¹⁰. Таким чином фактично доводилося, що рабовласництво не тільки не є обов'язковою ланкою у розвитку суспільства, але й не може мати статусу стадійного рівня розвитку продуктивних сил.

Дослідження 70—80-х років змусили навіть прихильників ідеї існування окремої рабовласницької формації визнати, що в жодній країні Давнього Сходу рабство ніколи не було панівною формою експлуатації. Рабська праця, як констатує М. А. Дандамаєв відносно давніх передньоазіатських суспільств, була тільки однією, притому далеко не найбільш значною за своєю роллю формою виробничої праці¹¹. Цей висновок ще більш достовірний щодо стародавнього Єгипту, який і досі інколи наводять як приклад рабовласницького давньосхідного суспільства. На берегах Нілу, як доведено сьогодні, селяни були залежними від держави робітниками, так би мовити державними кріпаками, але не

⁹ Енгельс Ф. Лист до К. Маркса від 22 грудня 1882 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 35.— С. 107.

¹⁰ *Общее и особенное в историческом развитии стран Востока.*— М., 1966; *Проблемы истории докапиталистических обществ.*— М., 1968.

¹¹ *Дандамаев М. А. Нерабские формы зависимости в древней Передней Азии (к постановке вопроса)* // *Проблемы социальных отношений и форм зависимости на Древнем Востоке.*— М., 1984.— С. 15.

рабами «ані у безпосередньому, ані у якомусь іншому розумінні»¹². Таким чином, сходознавці дійшли висновку, що «рабська праця не відігравала переважної ролі у провідних галузях виробництва Давнього Сходу, а саме у землеробстві та ремеслі, незалежно від того, йдеться про царські, храмові чи приватні господарства»¹³.

Як бачимо, у давнину, за винятком деяких античних соціальних організмів, рабська праця ніде не відігравала скільки-небудь істотної ролі у процесі виробництва. Рабовласництво, як переконливо довів В. П. Ілющекін, було лише одним з кількох можливих укладів на рівні розвитку продуктивних сил станово-класових суспільств¹⁴.

За яких же умов цей уклад міг стати провідним? Щоб відповісти на поставлене питання, повернемося до матеріалів дискусії про формації 60-х років. Вже тоді (чверть століття тому) дослідники цілком усвідомили, що рабовласницькі відносини певною мірою були істотними лише для античного суспільства. Варто підкреслити, що серед прихильників тієї тези був сам академік В. В. Струве, який за рік до своєї смерті визнав, що давньосхідні цивілізації не були рабовласницькими, а належали до типу суспільств, які К. Маркс відносив до «азіатського способу виробництва»¹⁵. Але відповіді на питання, чому саме у Середземномор'ї рабовласницькі відносини набули великого розвитку, корифей радянського сходознавства не дав.

Більш продуктивним був підхід Л. С. Васильєва та Й. О. Стучевського¹⁶, який ґрунтувався на ідеї К. Маркса про паралельний розвиток азіатського, античного (де і поширилося рабовласництво) та германського (у тенденції — феодального) способів виробництва. Вони вважали, що у суспільствах східного типу, де умови іригаційного землеробства вимагали організації колективних робіт, носії влади експлуатували працю своїх співвітчизників державно-бюрократичними методами. За умовами Середземномор'я доби ранньозалізного віку, навпаки, люди вели власні господарства, а необхідність спільної оборони перешкоджала розвитку ґноблення поміж громадянами полісних общин. Тому об'єктами експлуатації ставали чужинці — куплені чи полонені, — яких перетворювали на рабів. Сама ж полісна організація ставала гарантом панування рабовласників. Неможливість ствердження рабовласницьких відносин за умов «германського способу виробництва» пояснювалася саме відсутністю ефективної громадської організації. Люди селилися в лісах великими патріархальними сім'ями, а за таких умов наявність більш-менш значної кількості рабів на окремому хуторі ставала загрозою для життя його власників.

З цими міркуваннями важко було не погодитися, хоч між тим, вони й не давали прямої відповіді на питання, чому, власне, тільки в окремих місцях античного Середземномор'я, насамперед в Егеїді, склалася така полісна система громадського самоврядування? Чому у попередньому тисячолітті, за доби бронзи, господарська система Кріто-Мікенської цивілізації, яка навіть не спиралася на іригаційне землеробство, принципово не відрізнялася від типової близькосхідної системи того часу? Чи не було це пов'язане з тим, що антична цивілізація виникла не завдяки безпосередній трансформації первісних відносин у експлуаторські, а стверджувалася на тлі ранньокласового ахейського суспільства, що існувало та загинуло у попередню добу? До постановки такого питання впритул підійшов у 60-ті роки М. Годельє.

У той час вивчення соціально-економічних відносин у ранньодержавних утвореннях тропічної Африки змусило французьких марксистів

¹² Стучевський І. А. Земледельцы государственного хозяйства древнего Египта эпохи Рамессидов. — М., 1982. — С. 245.

¹³ Проблемы социальных отношений и форм зависимости на Древнем Востоке. — М., 1984. — С. 3.

¹⁴ Ілющекін В. П. Указ. соч. — С. 119, 148 та ін.

¹⁵ Струве В. В. Понятие «азиатский способ производства» // НАА. — 1965. — № 1. — С. 104—109.

¹⁶ Васильєв Л. С., Стучевський І. А. Три моделі виникнення і еволюції докапіталістических обществ // ВІ. — 1966. — № 6. — С. 77—90.

дійти висновку, що суспільний лад відповідних політичних об'єднань тут не можна назвати ані рабовласницьким, ані феодальним. У цих країнах протягом століть державна влада безпосередньо панувала над автономними общинами і експлуатувала їх за допомогою податкового механізму. Така система відносин у тій чи іншій формі була притаманною і всім останнім архаїчним класовим суспільствам Старого чи Нового Світу. Вона відповідає «азіатському способу виробництва» К. Маркса, який було визнано першою із стадій розвитку експлуаторських відносин. Спираючись на ці висновки, М. Годельє¹⁷ висунув ідею про те, що такі суспільства можуть розвиватися двома шляхами. Перший, рабовласницький, був пов'язаний з утвердженням товарно-ринкової системи господарювання, тоді як другий (феодальний) притаманний суспільствам, що зберігали натуральне господарство. Розвиток рабовласницьких відносин безпосередньо пов'язаний з появою високотоварного виробництва.

До аналогічних висновків дійшов і Е. О. Берзін, який підкреслював, що на відміну від азіатського та феодального способів виробництва рабовласництво виникає за умов розвитку товарного виробництва¹⁸. На думку вченого, можливості розвитку рабовласницьких відносин залежать від типу господарства, його товарності та форм організації виробництва. За типом господарства можуть бути такими, що пов'язані із сезонним виробництвом (сільське господарство у більшості країн світу) або тими, що забезпечують людей працею протягом цілого року, наприклад, ремісничє виробництво. У першому випадку тримати невільників та наглядачів нерентабельно, тому більш доцільним є експлуатація залежних селянських сімей, у другому — використання праці рабів безпосередньо залежить від попиту на ринку. Якщо він зростає, то власник зацікавлений у залученні до виробництва нових робочих рук — людей, що не мають засобів виробництва та (у положенні рабів) свободи. За цих умов рабська, переважно малокваліфікована, праця поширюється саме у тих галузях, де її забагато: на плантаціях, у гірничій справі тощо.

Таким чином, доходимо висновку, що, з економічної точки зору, на ґрунті рабовласництва може розвиватися лише високотоварне виробництво, пов'язане з широким використанням малокваліфікованої фізичної праці. Між тим розвиток товарного виробництва можливий лише за умов ствердження приватної власності на засоби виробництва, що має місце за доби трансформації ранньокласових суспільств у станово-класові¹⁹. Отже, переважне поширення використання рабської праці у ранньокласових суспільствах не тільки спростовується відсутністю фактичних даних, а й взагалі уявляється теоретично неможливим. Рабовласництво як економічний уклад тією чи іншою мірою став можливим лише на другій, станово-класовій стадії розвитку докапіталістичних експлуаторських суспільств саме за умови наявних високотоварних галузей виробництва у відповідному соціальному організмі. Для того, щоб останні (галузі) функціонували, потрібні були відповідні економічні та суспільно-політичні умови, а саме — наявність широкого ринку реалізації продукції та громадська гарантованість прав і інтересів власників. Однак останнє фактично було відсутнім у межах східних бюрократичних держав, де, як довів ще К. Вітфогель, приватна особа, незалежно від свого майнового достатку, фактично була безсилою перед свавіллям чиновницького апарату. Тому, розглядаючи питання у найзагальніших рисах, широкий розвиток рабовласницького укладу на Сході був неможливим навіть на стадії станово-класових суспільств.

¹⁷ Годельє М. Понятіе азиатский способ производства и марксистская схема развития общества // НАА.— 1965.— № 1.— С. 102, 103.

¹⁸ Берзин Э. О. Некоторые вопросы возникновения раннеклассовых формаций // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока.— М., 1966.— С. 59—75.

¹⁹ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития.— Киев, 1989.— С. 259.

Значно сприятливіші умови для розвитку приватної власності склалися на Заході, особливо у суспільствах, які виникали на тлі загиблих ранньокласових за доби залізного віку. В умовах відсутності авторитарно-редистрибутивної системи, що притаманна ранньокласовим суспільствам взагалі, та потреби колективної організації землеробської праці, при наявності широкого вжитку відносно недорогих залізних знарядь праці окрема сім'я ставала цілком автономним виробником. Спілка таких сімей, що створювалася з метою захисту від зовнішньої загрози, становила полісну общину. Характерним для останньої була соціальна рівність повноправних членів громади — голів економічно самостійних сімей. Саме за таких умов, як зазначали ще у середині 60-х років Л. С. Васильєв та Й. О. Стучевський, принципово можливим було широке застосування рабської праці у виробничій сфері. В цілому ж, як уже йшлося, ствердження рабовласницьких відносин безпосередньо пов'язане з товарною орієнтацією виробництва та умовами господарювання. Природні умови Греції надавали можливість займатися землеробськими справами по вирощуванню злаків, оливок та винограду протягом майже всього року. Оскільки внутрішній ринок окремих міст був досить обмеженим, а одне одному вони майже нічого запропонувати не могли, тому що екологічне середовище та рівень економічного розвитку їх були досить близькими. Між тим, розвиток мореплавства, знайомство з народами Західного Середземномор'я та Причорномор'я, які стояли на порівняно нижчому щаблі суспільно-економічного розвитку, відкрили перед еллінами неосяжний зовнішній ринок, де особливим попитом користувалися вино та олія, високоякісні ремісничі вироби. Це, безумовно, стимулювало підвищення товарності відповідних галузей і відтак — використання у виробництві рабської праці. До того ж, в умовах субтропічного клімату утримання невільників було відносно недорогим.

Однак не варто й перебільшувати питому вагу рабської праці в античній економіці. По-перше, рабовласництво було порівняно значним лише у полісах, економіка яких орієнтувалася на зовнішній ринок. Це були такі великі портові міста, як Мілет, Самос, Хіос, Корінф, Афіни тощо. У багатьох же областях виробництво обмежувалося лише задоволенням внутрішнього попиту і по суті залишалось натуральним. Саме таким воно було, наприклад, в Аркадії. По-друге, в античному суспільстві протягом усього часу його існування переважну роль відігравало дрібне селянське господарство, неспроможне забезпечити працею відносно значну кількість невільників. Те саме можна сказати й про ремісничі галузі. Власники майстерень, певною мірою, якщо їх товар користувався великим попитом, використовували малокваліфіковану рабську працю, але найбільш відповідальні операції виконували самі.

Не слід також забувати, що й у класичній Греції далеко не всі соціальні організми являли собою класичні спілки рівноправних сімей. Навпаки, багато з них утворювалися внаслідок підкорення місцевого населення завойовниками, насамперед дорійцями та фессалійцями і, як правило, на відносинах кріпацького типу. Класичним прикладом такого суспільства є Спарта, хоч досить близька система гноблення залежних селян існувала і у Фессалії, і на Криті, і навіть в Етрурії. За цих умов товарне виробництво не відігравало істотної ролі у системі економіки і, відповідно, праця рабів не набувала помітного використання у провідних галузях виробництва. Крім того, особиста залежність кріпаків-селян (ілотів, пенестів, войкеїв тощо) пригнічувала їх особисту економічну ініціативу, тоді як пануючий прошарок мав лише незначне відношення до виробничого процесу. Однак такі суспільні системи виявилися досить могутніми і не менш життєздатними порівняно з торговельними полісами, що орієнтувалися на товарне виробництво. Це продемонструвала, наприклад Пелопоннеська війна. Отже, ймовірно, що рівень розвитку продуктивних сил в обох випадках був приблизно однаковим, якщо розглядати питання з точки зору загальноісторичного розвитку.

Свого роду контрольним прикладом, на підставі якого також можна аналізувати розвиток рабовласницьких відносин у зовсім інших історичних обставинах, є колоніальне суспільство Вест-Індії, Бразилії та півдня Сполучених Штатів. Його виробничою базою було плантаційне землеробство, орієнтоване на вирощування високотоварних технічних культур — бавовника, цукрового очерету, тютюну тощо.

Воно, по-перше, виникло на тлі розвинутих приватновласницьких відносин доби раннього капіталізму, коли інтереси приватних власників були гарантовані самою державною системою. По-друге, його ствердження та поширення було зумовлене попитом ринку — на цей раз не «варварського», а капіталістичного. По-третє, воно склалося саме у тих екологічних зонах, де були можливі сільськогосподарські роботи протягом цілого року, а утримання рабів — недорогим. І, нарешті, по-четверте, праця рабів застосовувалася головним чином у тих галузях, що потребували постійних важчих фізичних затрат. Питома вага праці рабів у зазначених регіонах протягом XVIII — першої половини XIX ст. безумовно була значно більшою, ніж в античному світі. Якби прихильники ідеї існування окремої рабовласницької формації були більш послідовними, вони пов'язали б її найповніше втілення саме на невеличких плантаціях Нового часу, хоч тоді б їм важко було визначити ступінь розвитку продуктивних сил такого суспільства.

Зважаючи на все викладене вище, доходимо висновку, що **рабовласництво** — це специфічна форма організації переважно некваліфікованої та малокваліфікованої праці, яка виникає у відповідних галузях виробництва за умов високого ринкового попиту на їх продукцію. Її суттєвою ознакою є власність господаря (будь то приватна особа, корпорація — наприклад, храм чи держава) на людину, позбавлену засобів виробництва та юридичних прав.

Як бачимо, уже на підставі теоретичних розробок 60-х років принципово можливою була відома від ідеї про рабовласницьку формацію. Багато хто з фахівців, насамперед сходознавців, так і зробили. Однак цього не сталося на рівні наукового співтовариства в цілому. Усвідомлення того, що на стадії ранньокласових суспільств праця рабів майже не відігравала порівняно помітної ролі, тільки починало поширюватися серед радянських істориків. Крім того, і це здається найбільш істотним, старому розумінню сутності класогенезу (як наслідку майнового розширення на тлі приватної власності) не була запропонована певна докладно обгрунтована альтернатива, хоч її загальні контури у 60-х роках в цілому були вже окреслені Л. С. Васильєвим, М. Ю. Кобищановим, Г. А. Мелікішвілі, Л. О. Седовим, Й. О. Стучевським та іншими вченими.

У 70-ті роки, назважаючи на своєрідний контрнаступ прихильників «п'ятичленної схеми» та концепції рабовласницької формації²⁰, все більшого визнання набуває думка про те, що найранніші форми експлуатації витікали із системи соціальної стратифікації пізньопервiсних суспільств на тій стадії розвитку продуктивних сил, коли стало можливим виробництво постійного надлишкового продукту. Цей продукт концентрувався у руках знаті і використовувався нею переважно для власного збагачення. За таке розуміння сутності класогенезу значною мірою, хоча й не завжди послідовно, виступали О. І. Першиць, А. М. Хазанов, Л. Є. Куббель, частково В. М. Массон²¹. Теоретично завершених форм цей підхід набув уже на початку 80-х років у працях

²⁰ Качановский Ю. В. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства?— М., 1971; Никифоров В. М. Восток и всемирная история.— М., 1975.

²¹ Першиц А. И. К вопросу о социальных отношениях у кочевников // Основные проблемы африканистики.— М., 1973.— С. 3—25; Хазанов А. М. Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества // Первобытное общество. Основные проблемы развития.— М., 1975.— С. 88—139; Хазанов А. М. Классообразование: факторы и механизмы // Исследования по общей этнографии.— М., 1979.— С. 125—178; Куббель Л. Е. Об особенностях классовобразования в средневековых обществах Западного Судана // Становление классов и государства.— М., 1976.— С. 87—123; Массон В. М. Становление раннеклассового общества на Древнем Вос-

Л. С. Васильєва, з поглядами якого перегукувалися думки багатьох інших дослідників²². На нашу думку, саме ця концепція нині має всі підстави розглядатися як «базова» щодо питань про перехід від первісних відносин до експлуататорських. З цієї концепції випливає, що тільки на початку другої стадії розвитку докапіталістичних експлуататорських суспільств у деяких випадках виникають соціально-економічні умови для поширення рабовласницьких відносин у сфері виробництва. Тому сьогодні, мабуть, у нас немає не тільки фактичних, а й теоретичних підстав додержуватися думки про рабовласництво як окрему, тим більше першу з експлуататорських формацій.

Між тим, концепцію рабовласницької формації підтримують до цього часу такі відомі фахівці, як І. М. Дьяконов та В. М. Массон²³. Вони вважають, що ранньокласові, у тому числі й давньосхідні, суспільства слід вважати рабовласницькими, хоч рабовласництво там існувало так би мовити переважно у некласичній формі. Відповідно і такі суспільства визначаються як ранньорабовласницькі. Визнаючи, що рабів у власному розумінні цього слова там було не так уже й багато, а їхня роль у виробництві була ще менш помітною, вказані дослідники широко використовують поняття «робітники рабського типу», розуміючи під останніми дві досить різні, як нам здається, категорії працівників. Перша — робітники храмових та державних господарств, що не мали жодних засобів виробництва, але зберігали певні юридичні права, та у свідомості сучасників чітко протиставлялися власне рабам. Друга категорія працівників — переважно селяни-общинники, які залишилися на землях, підкорених іноземцями, що фактично стали їх повним володінням. Розглянемо ці категорії людей.

Робітники великих храмово-державних господарств (за часів їх найбільшого розквіту і в Дворіччі, і в Єгипті храмові господарства фактично були формою державної організації праці) справді економічно недалеко відстояли від рабів, бо не мали власних засобів виробництва. Однак нічиєю власністю вони не були. Їх залежність від храмової чи палацової адміністрації трималася насамперед на тому, що остання надавала їм засоби існування, харчування, без чого вони взагалі існувати не могли. Звичайно, таке становище визначало їх соціальну залежність, яка, власне кажучи, не мала станового характеру. Кожен з таких людей міг просуватися вгору по ієрархічних сходах, хоча, звичайно, діти чиновників мали для того незрівнянно більше шансів. Таким чином, нема достатніх підстав для того, щоб вважати працівників такого типу рабами у строгому розумінні цієї категорії.

До того ж категорія робітників храмово-державних господарств не мала тенденції до трансформації у так би мовити рабів класичного (античного) типу. Скоріше навпаки, після кризи системи державно-храмової економіки, яка (з огляду на документи) найбільш гострою була у

токе // ВД.— 1967.— № 5.— С. 82—94; Массон В. М. Экономические предпосылки сложения классового общества // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.— М., 1970.— С. 58—75; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— 191 с.

²² Васильев Л. С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века.— М., 1982.— С. 60—99; Васильев Л. С. Проблемы генезиса Китайского государства.— М., 1983.— 326 с.; Илюшечкин В. П. Ф. Энгельс о происхождении общественных классов и государства и данные современной науки // Философские науки.— 1984.— № 6.— С. 17—23; Илюшечкин В. П. Указ. соч.; Меликишвили Г. А. Об основных этапах развития древнего ближневосточного общества // ВДИ.— 1985.— № 4.— С. 3—34; Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 169—217; Павленко Ю. В. Пути становления раннеклассовых социальных организмов // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 72—84; Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества ..., тощо.

²³ Дьяконов И. М. Рабы, илоты и крепостные в ранней древности // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 4—28; История Древнего мира. Ранняя древность.— М., 1982.— С. 9—16; История Древнего Востока. Часть первая: Месопотамия.— М., 1983.— С. 17—23; Массон В. М. Формационный подход и конкретно-исторический анализ // Всемирная история и Восток.— М., 1989.— С. 33—40 тощо.

Шумері на межі III та II тис. до н. е., відбулося відродження системи дрібних селянських домогосподарств, які фактично одержали землю у строкову оренду від храму чи держави. Вже лише цей факт не залишає жодних підстав для того, щоб розглядати так званих храмово-державних працівників рабського типу як «некласичних рабів»: тому що у «класичне рабовласництво», тобто у рабовласництво у власному розумінні цього слова, цей економічний уклад не переріс та й не міг перерости.

Додамо, що порівняно помітне поширення системи державно-храмових великих господарств — явище, власне, не стабільне, а лише таке, що відбиває специфіку розвитку ранньокласових суспільств східного типу, — де виробництво надлишкового продукту досягається завдяки використанню саме організації колективної праці²⁴. Класичними прикладами того можуть вважатися Шумер та ранньосередньовічна Кампучія — Ангкорська імперія²⁵. Навіть у стародавньому Єгипті, не кажучи вже про інші країни Азії та Америки відповідного типу, поширення державної системи виробництва не вело до повного відчуження хліборобів від землі. Останні, працюючи на державу і отримуючи за це частку врожаю, мали і свої більш-менш обмежені присадибні ділянки під садами та городами. Це, власне була перша форма колгоспної організації праці, яка забезпечувала високий рівень експлуатації селян з боку держави і можливість останніх прогодувати себе власними силами.

Зрозуміло, що така (друга) категорія залежних селян давньосхідних держав ще меншою мірою, ніж розглянуті раніше працівники великих господарств, може бути підведена під категорію «раби» чи навіть «робітники рабського типу». Нічого специфічно рабського у них не було і російські кріпаки XVIII — першої половини XIX ст. були до становища рабів значно ближчі, бо належали приватній особі (пану), яка могла їх продати. Становище цих людей із соціально-економічної точки зору не зазнавало істотних змін навіть у разі завоювання: чи то гікоське у Єгипті, каситське у Вавілонії, єгипетське у Ханаані, хетське у Сирії чи чоуське у Китаї. Земля та право на використання селянської праці як була, так і залишалася у владі-власності пануючої державної ієрархії, хоч панівна верхівка тією чи іншою мірою змінювалася фізично, а населення відчувало втрату державної незалежності як майже космічну трагедію. Економічні відносини, по суті, залишалися незмінними, незважаючи на те, що норми експлуатації могли значно зрости, а реальне становище працівника відповідно істотно погіршитися.

Звернімо увагу і на те, що відповідні завоювання та пов'язані з ними події відбувалися у державах східного типу як у давнину, так і в середньовіччі. Між тим, як переконливо доводять Г. О. Мелікішвілі на передньоазійському матеріалі, а Л. С. Васильєв чи В. П. Ілющекін — на китайському, соціально-економічні відносини протягом середини I тис. до н. е. — третьої чверті II тис. н. е. (тобто до часу експансії капіталістичного Заходу) майже не відчули принципових змін. Якщо бути послідовними, то й увесь середньовічний Схід слід вважати рабовласницьким, але тоді під категорію «рабовласницька формація» підпали б майже всі докапіталістичні суспільства разом з країнами колоніального плантаційного землеробства та кріпацького господарства Нового часу. Зрозуміло, що «п'ятичленна формаційна схема» (а тільки у її контексті ідея про рабовласництво як ступінь розвитку людства може мати якийсь сенс) не витримала б такого перевантаження.

Ніде у світі (за винятком, як не дивно, хоч і цілком зрозуміло — переорієнтація на ринок та ствердження приватної власності кріпосницької Росії) і менше за все — у країнах Давнього Сходу така система експлуатації селянської праці не мала тенденції до переростання у

²⁴ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества ... — С. 119—131.

²⁵ Седов Л. А. О социально-экономических типах развития // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. — М., 1966. — С. 48—55.

справжнє рабовласництво. Не торкаючись уже Єгипту, Передньої Азії, Індії чи Китаю, розглянемо матеріали античного світу. Ні у Спарті, ні у Фессалії, ані на Криті кріпаки — ілоти, пенести чи войкеї — не тільки не ставали рабами, а, навпаки, на межі елліністичного та римського часів фактично отримували особисту свободу²⁶.

Отже, є підстави стверджувати, що запропонований лєнінградськими дослідниками спосіб врятування концепції рабовласницької формації за допомогою введення поняття «працівники рабського типу» не можна визнати вдалим. Він, по-перше, штучно наближає (до ототожнення на власне формаційному рівні розглядання питання) суттєво різні категорії трудового населення докапіталістичних експлуаторських суспільств. По-друге, фактично суперечить тій самій загально-теоретичній «п'ятичленній схемі», захистити яку він був покликаний. По-третє, він не спроможний пояснити, яким чином «працівники рабського типу» «ранньорабовласницької доби» перетворювалися на «рабів класичного типу», не кажучи вже про те, що для припущення такої метаморфози у нас немає жодних підстав. Тому вважаємо доцільним дотримуватися думки, що для сьогодишнього стану справ у науці концепція рабовласництва як формації (яка за визначенням повинна відповідати певному ступеневі розвитку продуктивних сил) є спростованою і в емпіричному, і в теоретичному аспектах. Фактично це визнала переважна більшість дослідників ранньокласових суспільств ще наприкінці 70-х — початку 80-х років, коли ця категорія майже зникла з вживання у спеціальних дослідженнях, присвячених вивченню конкретних соціальних організмів. Поняття «рабовласницька формація» порожнє, здатне зайняти лише зарезервоване за ним місце у схоластичних побудовах догматичних істматчиків, що звикли дивитися на історичний поступ з позицій півсторічної давнини.

Рабовласництво могло бути одним із можливих у доіндустріальних суспільствах економічним укладом, який набуває помітного поширення (за розглянутих вище умов) на стадії станово-класових (наступних за ранньокласовими) суспільств і навіть у колоніях за доби раннього капіталізму. Воно не може пов'язуватися із певним ступенем загальносвітового розвитку продуктивних сил. Панування рабовласницьких відносин було явищем суто локальним. Навіть у тих районах, де воно набуло істотного поширення (околиці великих давньогрецьких міст, Карфагену та Риму), рабовласництво було досить обмеженим у часі, а в давніх Греції та Італії поряд із рабовласницьким укладом не меншого, а почасти і значно більшого поширення набули інші форми організації праці.

Ю. В. Павленко

КОНЦЕПЦИЯ РАБОВЛАДЕЛЬЧЕСКОЙ ФОРМАЦИИ: ВОЗНИКНОВЕНИЕ, КРИЗИС И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Концепция рабовладения как особой социально-экономической формации в середине 30-х годов прочно утвердилась в советской историографии. В ее подтверждение было приведено крайне недостаточно фактических данных, однако преобладавшее в то время теоретическое понимание процесса перехода от первобытности к эксплуататорскому обществу делало ее достаточно убедительной в глазах марксистской общественности. С начала 60-х годов эта концепция неоднократно подвергалась аргументированной критике. Было убедительно показано, что рабский труд в огромном большинстве регионов никогда не играл сколько-нибудь существенной роли, а его относительно широкое распространение в античном Средиземноморье объясняется рядом вполне определенных факторов. В 80-е годы была разработана и альтернативная модель становления классовых отношений, рассматривавшая данный процесс под углом

²⁶ *Казаманова Л. Н.* Социальная борьба на Крите в 20-х годах III в. до н. э. // *Древний Восток и античный мир.* — М., 1972. — С. 151—165; *Шишова И. А.* О статусе пенестов // *ВДИ.* — 1975. — № 3. — С. 39—57.

зрения монополізації правящої знатю права влади-собственності на ресурси і прибавочний продукт колектива. В зв'язі з цим було встановлено, що рабський труд в производственої сфері отримує певне значення лише при переході від раннекласових відносин до словесно-класових. Як правило, широкого розповсюдження він не отримує і тут, однак в деяких випадках, як це було в ряду центрів античного світу з високим рівнем розвитку товарних відносин, удільний вага рабовласницької структури може набути гіпертрофованого вигляду.

Yu. V. Pavlenko

THE CONCEPT OF SLAVE-OWNING SYSTEM: ORIGIN, CRISIS AND PRESENT STATE

A concept of slave-owning as a peculiar socio-economical structure became firmly established in Soviet historiography in the midthirties. The number of facts to substantiate this conception was quite insufficient, yet the theoretical comprehension of transition from primitivism to the exploiter society, which dominated at that time made the concept rather convincing in the opinion of Marxists. Beginning from the 60ies this concept was repeatedly subjected to well-reasoned criticism. It has been vividly shown that the slave labour never played an essential role in most regions and its relatively wide utilization in the ancient Mediterranean region is accounted for by a number of quite definite factors. An alternative model for formation of class relations was developed in the 80ies. It considered the mentioned process as the ruling clique monopolization of the power-property right to resources and collective surplus product. In this connection it was established that the slave labour in the production sphere acquires a certain value only in transition from the early-class relations to the estate-class relations. As a rule, it is not wide-spread, yet in certain cases, as it had been in some antique centres with a high level in the development of commodity relations, the role of the slave-owning structure may be hypertrophied.

Одержано 20.04.90.

ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ВИДАВ У 1990 р.:

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ **(до 100-річчя заснування музею)**

8 арк. : іл.— рос. м.— 1 крб. 50 коп.— 1000 екз.

Збірник присвячений публікації нових матеріалів з польових досліджень співробітників музею та експедицій академічних установ СРСР і УРСР на території Полтавщини, в т. ч. курганів зрубного часу біля с. Михайлики, скіфського — поблизу с. Олешівщини, керамічного комплексу городища роменської культури в Опішні, давньоруських пам'яток Посулля тощо. Вміщений огляд археологічних досліджень Полтавського музею за 100 років та ін.

Замовлення надсилати за адресою: 314020 Полтава-20, пл. Леніна, 2, Полтавський краєзнавчий музей, Супруненко О. Б.